

УДК:
321.7:323.25(497.11)
Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 3/2011.
год. 18. vol. 33.
стр. 177-204.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

РАЗВОЈ И ЈАЧАЊЕ ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА У СРБИЈИ ПУТЕМ ПРИМЕНЕ ПРАКСЕ ГРАЂАНСКЕ НЕПОСЛУШНОСТИ*

Сажетак

У чланку ауторка анализира догађаје од петог октобра 2000. год. у Србији, њихов исход и њихове различите карактеризације. Указује се на спорност њиховог учесталог одређивања као револуције или преврата, па чак и пуча. Примена метода аналитичког тестирања неких важних обележје ових категорија на разматраном случају Србије, има за циљ не само да покаже да се она овде не могу наћи, те да је употреба тих појмова погрешна, него и да се маркирају и издвоје суштински елементи онога што је у овом примеру заиста примењено као средство политичке борбе. А то је управо еволутивна стратегија масовне грађанске непослушности. Наиме, сила јесте била кључни фактор утицања на правац збивања, делујући тако и на сам њихов исход; али, то је била једна потенцијална и латентна сила која се огледала у масовности активног грађанства и његовој исказаној спремности да се бори, ако буде требало, свим средствима за признавање своје изборне воље. Но, како се сценарио пружања активног, тј. правог (оружаног) отпора режиму није реализовао, протести који су се одиграли 5. октобра остали су на нивоу грађанске борбе за заштиту постојећег уставно-правног поретка, који је сама тадашња власт угрожавала (тзв. узурпација легалитета) својим начином владања. А то је управо кључан моменат који говори да се, и поред квазидемократских услова, одн. непосто-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

јања *stricto sensu* оног строгог институционалног услова који доминантне ролсовске концепције постављају за нужан оквир овакве праксе, протестне акције грађана Србије ипак могу третирати као чиновни грађанске непослушности. Системско-институционални контекст представља свакако оквир понашања актера. Али, на друштвено и политичко деловање грађана утичу и друштвене норме. А у случају Србије управо су цивилне норме једне нове политичке културе у настајању обезбеђивале нужан контекстуални оквир за примену праксе грађанске непослушности. Основни закључак до кога се дошло гласи да анализиран случај Србије, као пример успешног спровођења грађанске непослушности ради демократизације политичке моћи, показује колико може бити велик социјални капитал и јака политичка снага удружених непослушних грађана, одн. колико активност цивилитета може да допринесе развоју, али и јачању демократских капацитета једног друштва и његових политичких институција. Стога је посебна пажња посвећена и анализи данашњег стања цивилног друштва у Србији, неискоришћености његових социјалних и политичких потенцијала и тенденцијама маргинализације и неодговорне дисквалификације праксе грађанске непослушности.

Кључне речи: демократски капацитети, Србија, петооктобарски догађаји, промена режима, грађанска непослушност, потенцијал цивилног друштва, цивилна политичка култура, демократизација, демократска едукација, цивилни и политички актери, политичке институције, консолидација.

Мада постоје и другачија мишљења, 5. октобар ипак носи симболичко-практични смисао не само смене политичке власти, то јест владајуће елите, већ и промене режима.¹⁾ Догађајима који су

1) На пример, супротну тезу о петооктобарским догађајима као пукој смени владе изнесе Павловић и Антонић у својој *Консолидацији*. Али и они сами ће у овој студији нагласити да је ипак „... због карактера хибридног режима, то био један специфичан тип промене владе који омогућује еволутивну трансформацију режима” (курзив – А. М.), те да ће „његова суштинска промена уследити касније” (Душан Павловић, Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 176). Њихов првобитни закључак, наиме, гласи да је хибридни режим изборног ауторитаризма, који је, како они сматрају, постојао током целе претходне деценије, наставио да егзистира и после петооктобарске смене власти, све до краја 2003. године, одн. одржавања децембарских парламентарних избора те године, када је дошло до преласка у поредак изборне демократије. Индикатори којима су се руководили у извођењу те оцене односе се пре свега на, по њима, и даље одсуство „слободних и фер” избора, тј. утицање и нових власти на изборне процесе, али и на медије, судство и законодавство. Међутим, и они су на извештај начин уважили постоктобарске режимске промене, оцењујући да је поредак из хибридног режима у опадању еволуирао у онај трећи тип хибридног режима којег одликују динамичне промене, отварање и спремност за прелазак у демократију (*ibid.*, стр. 102; исто и: Д. Павловић, С. Антонић, „Одговор на критике”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 168). А

се тада десили требало је да буду створени услови за отпочињање процеса истинске демократизације друштва. Да би се истакао значај како те промене која се догодила (промена режима), тако и оних очекиваних (структуралне реформе друштва), дакле, нагласила револуционарност свеукупних промена, често се и у литератури и у пракси петооктобарски догађаји именују као „преврат” или „револуција”. Поред тога, понекад се њихова карактеризација врши и појмом пуча. По нашем мишљењу, међутим, много прикладнији су они називи - попут „грађанске” или „моралне побуне” - који, указујући на улогу грађанске јавности и исказан потенцијал и капацитет цивилног друштва, погађају у срж ствари.

Иако, можда, не би требало посебно образлагати зашто употреба термина „револуција” и „пуч” није адекватна, јер је прилично јасно да они својим појмовним значењем превазилазе петооктобарска дешавања (или, боље рећи, да је оно што се тада десило, својим позитивним исходом и начином остварења, превазишло, у цивилизацијском смислу, све друге могуће, много радикалније облике спровођења преврата, чиме су избегнуте и њихове драстично трагичније последице), ми ћемо се овде ипак позабавити тиме. И то како због учесталости такве интерпретативне праксе, која може да доведе до погрешне перцепције и разумевања ових догађаја, тако и због тога што испитивањем неких битних аспеката ових категорија на анализираном примеру Србије, можемо доћи до суштинских елемената онога што је у овом случају примењено као средство политичке борбе. А то је управо, како ћемо видети, еволутивна стратегија масовне грађанске непослушности.

Премда постоје неки елементи у петооктобарским догађајима који можда могу навести на њихово одређење као пуча (значајна улога полиције у обарању режима), дефиниција овог појма недвосмислено указује на то да је његова употреба у овом случају у потпуности погрешна. Наиме, извођење пуча (*Putsch*), као и када је реч о другим врстама државног удара (*Coup d'Etat*), не захтева учешће ни маса ни великих оружаних снага, већ подразумева нагли преврат, односно изненадно и насилно обарање владе путем краткотрајног и оштрог дејствовања с циљем запоседања кључ-

касније ће, како су сами признали, услед делимичног уважавања снажних критика које су уследиле на рачун њиховог закључка (а пре свега примедбе коју им је упутио Славиша Орловић, у: „Проблеми демократске консолидације Србије”, Д. Павловић (ур.), *Консолидација... Годину дана после*, *op. cit.*, стр. 77-86), кориговати своје мишљење по питању временске „тачке преласка” у изборну демократију, одустајући од њеног прецизног лоцирања и довођења у непосредну везу са поменутих изборима из 2003. године; те остављајући могућност да се тај прелазак одиграо и раније, али свакако након 5. октобра (о ревидирању раније позиције видети: Д. Павловић, С. Антонић, „Одговор на критике”, *op. cit.*, стр. 168-9).

них полуга моћи од стране мањег круга људи који су део државног устројства. У случају пуча, такав преврат врши или један део апарата силе, то јест неке војне или полицијске јединице или, пак, поједини официри, или се он изводи тако што прво дође до побуне једне јединице, а онда остале стану уз њу и следе је у томе (овај постоји начин је посебна врста пуча која се назива *cuartelazo*). Најчешће власт преузимају припадници оружаних снага који су и спровели преврат, а ако је преузму цивилни политичари, стварну власт и тада задржава неко тело састављено од официра - учесника пуча („војни савет”, „револуционарни комитет” и сл.).²⁾

Што се тиче октобарског прелома у Србији, пре свега треба рећи да он није био тако нагао како се чини. Иако су догађаји добијали на све већем интензитету и драматичности у кратком временском периоду, од одржавања савезних председничких и парламентарних избора (истовремено и локалних и покрајинских у Републици Србији) 24. септембра 2000. до масовног окупљања грађана на београдским улицама 5. октобра, када је дошло и до њихове кулминације, не сме се испустити из вида низ фактора и дешавања која су им претходила. Подсетићемо на неке од њих. Уочи тих догађаја, подршка владајућем режиму је већ била знатно опала и од стране два раније њему кључна ослонца у друштву: српско-националног и социјално-економског блока. Још почетком 1997. године, режим је изгубио локалну власт у највећим градовима и општинама у Републици, а тиме и подршку значајног броја локалних медија. Разлаз са црногорским руководством и окретање значајног дела тамошњих функционера против Милошевића, који су иначе до тада фигурирали као његови партнери и присталице, значило је даље слабљење режима у Србији. Актери цивилног друштва су водили мање или више континуирану антирежимску борбу. Но, посебно значајан преокрет у опозиционом деловању учињен је уједињавањем партијске опозиције у коалицију ДОС (Демократску опозицију Србије) и истицањем заједничког кандидата за председника СРЈ.³⁾ Коначно, на септембарским изборима 2000. године владајући режим изгубио је и формално демократски

2) Поред наведених облика пуча, постоје још две подврсте државног удара. То су: дворски преврат (*Palace Revolution*), који спроводе непосредни учесници у власти (промена само носилаца моћи), и тзв. *pronunciamiento*, који спроводи војска као целина. О изнетим карактеристикама пуча и уопште државног удара видети: Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001, стр. 34.

3) О овим и још неким узроцима и факторима постепеног слабљења Милошевићевог режима говори Светозар Стојановић, у: „Демократска револуција у Србији”, И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, оп. cit., стр.

легитимитет. Дакле, оно што је остало да се уради и што је тада и уследило, јесте организовано и висококоординирано вршење друштвеног притиска на владајућу номенклатуру како би се она приволела на демисионирање.

Даље, у петооктобарском случају, припадници апарата силе нису наступили као иницијатори и непосредни реализатори „преврата”, већ су само и они отказали послушност политичком врху, не пристајући да изврше дата наређења о употреби силе против (су)грађана и стајући на њихову страну. Такође, и поред те данас несумњиве улоге полиције, како С. Антонић закључује: „Стварну власт ипак су преузели политичари који су се до преврата налазили у дубокој опозицији режиму. И друго, ма колико да су нове власти имале везе са полицијом или војском, ипак су оне ставиле под надзор оружане снаге, а нису постале њихово оруђе”.⁴⁾

Управо та чињеница да су „преврат” извршиле друштвено потпомогнуте политичке снаге које нису биле део владајућег режима, наводи на помисао о револуционарном карактеру разматраних догађаја. Поред тога, они имају још једно обележје иманентно појму револуције, а то је масовност делатних грађана као учесника у њима. Тада се коначно остварило оно што су опозициони лидери у својој стратегији политичке борбе одавно прижељкивали: на београдским улицама је тог петооктобарског четвртка била окупљена довољна „критична маса” од, према неким проценама, најмање пола милиона грађана⁵⁾, која је, као огромна потенцијална сила, вероватно имала и пресудну улогу у свргавању режима. Због те масовности, ови догађаји се често пореде са збивањима у Прагу 1989. године.

Но, они се, због употребе насиља, донекле пореде и са букурештанским догађајима из исте године, што је ипак, по нашем

26-7. Но, и поред тога, овај аутор ипак сматра да је октобарски преврат био нагао и, штавише, да му управо то даје револуционаран карактер.

- 4) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 34. Треба, међутим, нагласити да се ово о стављању оружаних снага под надзор нових власт, може односити само на непосредни период након петооктобарских догађаја; јер је касније, као што се зна, с обзиром на исходе дешавања која су уследила, та контрола над појединим деловима ових снага била доведена у питање.
- 5) *Блиц*, 6. октобар 2000, стр. 3; нав. према: *Ibid.*, стр. 35. Али, има и другачијих процена, према којима је та цифра била далеко већа. Тако, на пример, Владимир Готи износи податак да је тада на београдским улицама било „више од седам стотина хиљада грађана из читаве Србије” (В. Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамички промена у Србији*, *op. cit.*, стр. 52).

мишљењу, неприхватљива аналогија.⁶⁾ Сматрамо да, баш у погледу (не)насилности и, посебно, по питању уставно-правног (дис) континуитета, петооктобарски догађаји излазе из појмовног оквира револуције. Наиме, револуција, у њеном правом, а не симболичком значењу, подразумева извесну оружану побуну, којом се тежи остварити такав преврат који би представљао дисконтинуитет са постојећим државним устројством, уз корените промене политичке или целокупне друштвене структуре. Ова обележја, међутим, не можемо наћи у анализираном случају Србије; док се „револуција не може поистоветити са пуком променом политичког режим⁷⁾”, што се заправо у овом примеру догодило.

Што се тиче насиља, чињеница је да је оно током ових догађаја било присутно, и то како на страни полиције, тако и на страни грађана⁸⁾, али његова употреба је ипак била врло ограничена и углавном контролисана, што потврђује и податак да, иако је било више десетина повређених, није било погинулих, изузев две случајне жртве.⁹⁾ И поред великих напетости, грађани су током тих бурних дешавања успели да у свом деловању одрже висок ниво самоконтроле. По том питању, можемо се у потпуности сложити са констатацијом коју износе Ћ. Павићевић и И. Спасић: „Без обзира на примедбе чистунаца, не може се не уочити висок степен самообуздавања – нарочито с обзиром на драматичност околности и величину улога - и то у необичној комбинацији са одлучношћу

- 6) Овакву аналогију са „румунским сценаријом”, у одређеном степену, изводи Гоати (*ibid.*, стр. 52-3), док Антонић сматра да 5. октобар има „више... прашки изглед него букурештански”, али да је, због издатог наређења за оружано сламање протеста, ипак ближи револуцији у односу на прашки преврат (С. Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 35).
- 7) Јово Бакић, „Проблеми политиколошког формализма, научног провинцијализма и политизације политиколога”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских уставова у Србији после 2000. године: Годину дана после*, *op. cit.*, стр. 49.
- 8) Полиција је у „билатој мери” користила сузавац, као и пендреке; али, ни на страни грађана није изостала употреба каменца и штапова, а поред паљења имовине приликом заузимања зграда Савезне скупштине и Радио-телевизије Србије, коришћен је чак и багер.
- 9) Свакако ваља имати на уму извесна упозорења да ни појам револуције не подразумева нужно примену насиља у великој мери. Тако, на пример, С. Антонић, позивајући се на Гудспид (D. J. Goodspeed), истиче да чак ни у славним револуцијама није било неких већих жртава: „У јуришу на Бастиљу изгледа да није било мртвих, а у јуришу на Зимски дворца, 25. октобра 1917, забележено је мање од двадесет погинулих” (С. Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 35). Но, у орицању нужности насилног карактера револуције, неки иду и даље, те износе претпоставку да је, када је у питању наше друштво, повезивање појма револуције с много насиља последица комунистичког образовања (видети: С. Стојановић, „Демократска револуција у Србији”, *op. cit.*, стр. 24).

да се оствари циљ”.¹⁰⁾ Сила јесте имала кључни утицај на правац у коме ће се одвијати збивања, делујући тако и на сам њихов исход; али, ту улогу није имала она примењена сила у виду фактичког насиља, већ – како то истиче В. Гоати - потенцијална сила која је остала у латентној форми, а која се огледала управо у масовности демонстраната (при чему је значајан број њих био и наоружан) и њиховој исказаној спремности да на евентуалну употребу силе од стране власти одговоре насиљем. Заузимајући зграде Савезне скупштине и Радио-телевизије Србије, чиме је упућен одређен „иницијални насилни изазов”¹¹⁾ режиму, грађани су показали да се овог пута неће безусловно и по сваку цену држати метода ненасиља, односно своју решеност и одлучност да се боре, ако буде требало, свим средствима за признавање своје изборне воље. Тако је та велика потенцијална сила активног грађанства била заправо фактор одвраћања оружаног апарата од спровођења наређења политичког врха да се демонстрације насилно угуше, што би, с великим степеном вероватноће, водило у грађански рат. Услед тога, припадници полиције су устукнули и, отказавши такође послушност владајућем режиму, прешли на страну грађана, када је дошло до „братимљења” ових, дотад супротстављених страна.¹²⁾ Како се, дакле, сценарио пружања активног, то јест правог (оружаног) отпора режиму није реализовао, протести који су се одиграли 5. октобра остали су на нивоу грађанске (претежно мирне) борбе за заштиту постојећег уставно-правног поретка, који је сама тадашња власт угрожавала (тзв. узурпација легалитета) својим начином владања. А то је оно што нам и даје за право да ове протестне акције грађана Србије третирамо као чинове грађанске непослушности.

Управо имајући у виду ту минималну употребу насиља у октобарском политичком преокрету, многи теоретичари и аналитичари склони су да га карактеришу његовим именовањем као „мирне” или, пак, „меке револуције”. Но, овај, у суштини, противречан појам, који је ушао у широку употребу од прашке „баршунасте револуције” из 1989. године, „означава да се неки поредак, под ударима *мирног народног негодовања* (курзив - А. М.), распао а да власт ни-

10) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамичној промени у Србији*, *op. cit.*, стр. 137.

11) Светозар Стојановић, „Демократска револуција у Србији”, *op. cit.*, стр. 24.

12) У овом моменту неки аутори, попут В. Гоатија, проналазе сличност и са тзв. револуцијом каранфила (*Revolution of the Carnations*) у Португалу 1974. године.

је водила последњу оружану битку”.¹³⁾ Другим речима, појам „мирне револуције” данас не подразумева ни мање ни више од оног што је њиме још Торо (Henry D. Thoreau) средином XIX века дефинисао, а то је вршење (моралног) притиска на власт путем отказивања грађанске послушности.¹⁴⁾

Поред свега већ реченог, важно је, такође, имати у виду и тешкоће које постоје у одређењу самог појма насиља, па тиме и принципа ненасиља. Наиме, не постоји нека општеважећа дефиниција насиља, већ се његово одређење креће од ужег значења, које обухвата само физичко насиље (директно повређивање тела и угрожавање живота и/или оштећење и уништавање ствари, применом или претњом примене физичке силе), до оно ширег које, поред тог, обухвата и неке друге његове видове, попут психичног или емотивног насиља.¹⁵⁾ У савременим тенденцијама проширивања појма насиља, некад се иде и тако далеко да се, како то чини Јохан Галтунг (Johan Galtung), под њим подразумева све што омета „људско самоостваривање”.¹⁶⁾ Из тога неминовно произлазе импликације и по одређење ненасилности као обележја грађанске непослушности. Гинтер Франкенберг (Günter Frankenberg) ће, на пример, при покушају да дефинише принцип ненасиља, истаћи да

13) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 35.

14) О Тороовом појму „мирољубиве револуције” видети: Хенри Дејвид Торо, „О дужности грађанина да буде непослушан”, у: Валден; *О грађанској непослушности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 313.

15) Поред ове две поменуте врсте насиља (физичког и психичког или емотивног насиља), у литератури се најчешће говори о још две његове врсте: сексуалном и тзв. структуралном насиљу. Такође, неки, попут Мајкла Кунчика (Michael Kuncik), праве разлику између психичког и менталног; рационалног и ирационалног; те, што је нама овде посебно битно, између активног и пасивног; конструктивног и деструктивног насиља. Други, пак, попут Славоја Жижека, разликују субјективно и објективно насиље. Наравно, услед ограничености простора, нећемо улазити у шире разматрање свих ових облика насиља, али бисмо, због значаја за нашу тематику, указали само на одређење оног структуралног насиља. То је насиље које делује преко друштвених (привредних, културних, медијских, друштвених у ужем смислу и др.) структура и подразумева њихову неодговарајућу или непостојећу акцију. Више о овим различитим облицима и типологизацијама насиља видети: Миле Ракић, Драган Јовашевић, *Насиље и демократија*, ИПС, Београд, 2009, стр. 13-28.

16) Ј. Галтунг је дао такво одређење насиља у оквиру своје познате концепције позитивног мира (о томе видети у: Драган Симић, *Позитиван мир: Схватања Јохана Галтунга*, Академија Нова, Архив Кљакић, Београд, 1993). Но, Џ. Кин (John Keane), који инсистира на оном старијем и прецизнијем значењу насиља, у смислу примене физичке силе (одн. „нежељеног физичког деловања група или појединаца на друге људе, који због тога трпе низ последица...”), сматра да се оваквим Галтунговим и другим сличним проширењима обесмишљава сам концепт насиља, те да се оно тиме поистовећује са патњом, отуђењем и репресијом (Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 172; такође, видети и: John Keane, *Reflections on Violence*, Verso, London, 1996).

цивилна непослушност подразумева само ону повреду правних норми „која нарочито чува физички и психички интегритет противника протеста или трећег који у њему не учествује”, али додајући потом да то ненасиље не искључује „приморавање”, односно „психички притисак и онемогућавање слободе кретања трећег”.¹⁷⁾ Услед постојања оваквих противречних или недовољно прецизних одређења (не)насиља, може се поставити питање није ли већ и ометање других у реализовању њихових права (било слободе кретања, блокирањем саобраћајница, било неких других права, путем нпр. блокаде зграда органа управе као сервиса грађана) одређени вид насиља. Другим речима, није ли онда активно ненасиље увек, у извесној мери, и пасивно насиље. Уосталом, у неким класификацијама, метод активног ненасиља се и сврстава, баш као и оружана побуна, у посебну подврсту друштвеног насиља које је, на организован начин, усмерено против стања.¹⁸⁾

Уз то, чињеница је и да се савремена протестна сцена доста разликује у односу на ону из педесетих и с почетка шездесетих година прошлога века, када су преовладавали тзв. ускршњи маршеви. Нови протестни покрети све чешће су добијали насилничке облике (пре свега, примењујући насиље према законски заштићеној имовини, попут државних докумената, објеката, разних средстава, опреме, постројења и др.), налазећи инспирацију за то у оним америчким примерима из шездесетих година.¹⁹⁾ Тако и данас неки покрети, као што је то раније био, на пример, случај са западнемачким студентским покретом, свој политички отпор нејасно артикулишу између протеста и борбене акције, развијајући тактику „једне привидне револуције” (Ј. Хабермас /Jürgen Habermas/). Поред тога, релативно су честе ситуације и да се „деликти малих али покретних ударних група насилничких букача стапају са морално

17) Нав. према: Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989, стр. 56.

18) Такву класификацију друштвеног насиља која, у оквиру насиља отпора или побуне, обухвата и активно ненасиље, излажу горепоменути М. Ракић и Д. Јовашевић, у: *Насиље и демократија*, *op. cit.*, стр. 22.

19) Говорећи о новим протестним покретима који су попримали насилничке облике, а који су у Савезној Републици Немачкој доминирали од друге половине шездесетих до друге половине седамдесетих година XX века, Хабермас истиче да су они заправо били непосредно инспирисани оним америчким случајем грађанске непослушности из октобра 1965. године, када је 39 студената Универзитета у Мичигену, протествујући против војних акција САД у Вијетнаму, запосело канцеларију регрутационог центра у Ен Арбору (Ann Arbor). Видети: Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *op. cit.*, стр. 53.

утемељеним акцијама грађанске непослушности²⁰⁾. Али, такође, не треба сметнути с ума ни чињеницу да и оне историјске личности које су најзаслужније за развој модерног концепта и праксе грађанске непослушности, нису имале конзистентне ставове по питању (не)насилности као обележја отпора који су пропагирани и спроводили. Наиме, док су Торо и Ганди (М. К. Gandhi) у каснијој фази одступили од принципа апсолутног ненасиља, Кинг (Martin Luther King) је на почетку свог ангажмана имао дилему по том питању.

Важно је истаћи да се претходно изнетим разматрањима, наравно, никако не заговара употреба (физичког) насиља у политичкој борби грађана за реализацију њихових захтева, већ се само жели указати на потешкоће с којима се генерално суочава теорија у погледу проблема насиља, па тако и теорије грађанске непослушности по питању ненасилности као обележја ове политичке праксе. Наше мишљење, које смо подробно изложили на другом месту, јесте да значајно присуство овог насиља у свим данас постојећим, па и оним најразвијенијим цивилним друштвима, онемогућава њихову трансформацију у потпуно „цивилизовану“ цивилна друштва.²¹⁾ У сваком случају, грађанска непослушност не значи нецивилност, и поред тога што је, како каже Џон Кин, они који је не одобравају или је се плаше често осуђују као нецивилизовану, незакониту или насилну. При примени грађанске непослушности као стратегије пропагирања промене и средства оспоравања нелегитимне власти, они који учествују у провокацијама и конфронтацији требало би, заправо, да су свесно посвећени ненасиљу и јачању цивилног друштва.

Она друга и, по нашем мишљењу, кључна тачка због које петооктобарски догађаји не могу спадати у револуционаран, већ искључиво еволутиван начин спровођења промена, јесте чињеница да, и поред промене режима, у непосредном временском периоду није дошло до уставно-правног дисконтинуитета. Оно чему се тежило јесте, наиме, раскид са политичком праксом тадашњег режима. А управо тај жељени дисконтинуитет у погледу начина владања и вођења политике захтевао је поштовање легалитета и демократских процедура од стране нових власти, дакле, очување уставно-правног континуитета. Тиме је омогућено успостављање

20) *Ibid.*, стр. 54.

21) О томе, као и уопште о амбивалентном карактеру савремених цивилних друштава и проблему нецивилности (*uncivility*), видети: Александра Мирковић, „Нецивилно друштво и насиље у цивилном друштву”, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 9, бр. 04/05, ИПС, Београд, 2005, стр. 973-84.

владавине права, али и очување демократског легитимитета добијеног по процедури и одредбама старог уставно-законског оквира. Овај двојаки карактер (легални континуитет²²⁾ и политички дисконтинуитет - у смислу промене начина владања) тадашње политичке динамике у Србији био је могућ јер је остварена „извесна симбиоза легалитета и легитимитета”²³⁾, кроз враћање легитимног (ванинституционалног) политичког деловања у оквиру легалитета. То је постигнуто децембарским републичким изборима (из 2000. год.), расписаним и одржаним на основу и даље важећег Устава Србије из 1990. године, убедљивом победом ДОС-а на њима²⁴⁾ и конституисањем нове републичке скупштине и владе. Како каже М. Подунавац: „С правом је одабрана стратегија континуитета, на супрот ‘тоталном раскиду’ и изградњи утопијског света *ex nihilo*, који по правилу разарају друштвено ткиво, рађају егзистенцијални страх од непоретка и отварају врата ауторитарности”²⁵⁾. Но, овај аутор баш у предузетој стратегији континуитета, као и у неким другим факторима, попут „корективне правде”, „императива поретка” и „конституционализације револуције”, види разлог због којег политичке промене у Србији треба третирати као пример „либералне револуције”. Јер, по њему, управо либерализам, као „једна политичка култура самоограничавања”, не захтева „тоталну промену владајућих принципа да би се један тип промена означио као револуционарни”.²⁶⁾ По нашем мишљењу, међутим, таква политичка култура, са обележјем самоограничавања, јесте цивилна политичка култура, а њој је инхерентна не револуционарна, већ

22) Када се овде говори о послепетооктобарском чувању легалног континуитета и поштовању легалитета, мисли се првенствено на непромењеност постојећег уставног устројства и на њему утемељених политичких и правних институција. При том се не занемарује чињеница да су неки важећи законски прописи, којима је бивши режим настојао да контролише рад многих друштвених институција и организација, престали спонтано да се примењују од стране ових (нпр. Београдски универзитет је почео да примењује стари Закон, који је био на снази пре доношења репресивног Закона о универзитету из 1998.), као ни случајеви тзв. кризних штабова и уклањања, мимо легалне процедуре, дотадашњих режимских руководстава у многим организацијама из различитих друштвених делатности.

23) Милорад Беланчић, „Демократске промене и отпори”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, оп. cit, стр. 205; 208-9.

24) На тим ванредним парламентарним изборима у Србији, одржаним 23. децембра 2000. године, ДОС је освојио чак 70,4 одсто посланичких мандата; док је међу партијама старог режима највише мандата освојио СПС – 14,8 одсто, СРС - 9,2 одсто, а ЈУЛ није извојевао ниједно посланичко место (према: Владимир Гоати, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, оп. cit., стр. 54).

25) Милан Подунавац, „Будућност либералне револуције у Србији”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, оп. cit, стр. 155.

26) *Ibid.*, стр. 156.

еволутивна стратегија промена, каква је и сама стратегија грађанске непослушности која је тада у Србији и примењена.

И не само што није дошло до уставно-правног дисконтинуитета, него се протестним деловањем грађана није ни тежило прекиду рада правног поретка. Сасвим супротно, масовни грађански отпор је, као што Антонић истиче, „до краја... активирао свеукупни (постојећи – прим. А. М.) правни поредак”²⁷⁾. Другим речима, протести су били усмерени на изнуђивање признања и поштовања самог легалитета: „Притиском на улицама Београда није се хтело ништа више од оног што према закону и демократским процедурама грађанима и групи политичких партија припада – признање регуларних резултата избора”²⁸⁾. Радило се, заправо, о коришћењу једне тактике типичне за праксу грађанске непослушности; оне коју је посебно афирмисао Мартин Лутер Кинг, предводећи борбу за грађанска права америчких црнаца, а која иначе спада у теоријски „најчистије” примере овог типа цивилног деловања. Реч је о стратегији преокретања легалистичких аргумената против властодржаца, тако што се постављени захтеви заснивају управо на уставним начелима и позитивним нормама правног поретка. То су радили и учесници масовних протеста у Србији, јер они нису захтевали успостављање неког потпуно новог уставног система, већ су бранили уставно загарантовано право гласа и друга постојећа уставна права и начела, као и на њима формално утемељен демократски основ легитимизације власти. То значи да, како би Ролс (John Rawls) рекао, „јавни концепт правде” и осећај за исту²⁹⁾ код већине грађана нису били у колизији са уставним начелима и позитивно-правним нормама, већ пре свега са понашањем тадашњих властодржаца које се одликовало њиховим grubим кршењем. Постојао је, дакле, раскорак између уставних норми и политичке стварности, а отуд и настојање да се он отклони путем приморавања политичке власти која га је и узроковала да призна изборни пораз и омогући нормал-

27) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 36.

28) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, *op. cit.*, стр. 137.

29) Важно је указати да неки теоретичари, попут нпр. Хабермаса, по нашем мишљењу, с правом истичу спорност Ролсовог схватања „јавног концепта правде” као некаквог *a priori* утврђеног и непроменљивог концепта, око кога је у уставној демократији једном и заувек постигнута сагласност и који не подлеже никаквим поновним разматрањима, ревизијама и прилагођавањима, те који онда не би могао и сам бити предмет грађанске непослушности. Стога је, како то уочава Сабл, уместо „јавног концепта правде”, много значајнији и прихватљивији Ролсов појам „осећаја за правду” код већине грађана, у смислу њихове спремности и жеље да се поступа праведно (видети: Andrew Sabl, «Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons», *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001, стр. 307-30).

но функционисање уставног поретка, без тежње за самим уставним дисконтинуитетом. Према томе, грађанске акције отпора су ту имале протективну и дефанзивну улогу у односу на формални уставни поредак, баш као што је то случај и код других, „правих” примера грађанске непослушности. Ивана Спасић у тој чињеници, да се петооктобарски догађаји карактеришу протективним елементима, то јест оним што А. Молнар назива вршењем „конзервативне конститутивне власти”³⁰⁾, види не само један од разлога због кога то ипак јесу били чинови грађанске непослушности, него и важан моменат који показује да није у потпуности исправно називати их револуцијом.

Поред тога, ова ауторка издваја још два значајна разлога у прилог става да анализиран случај Србије спада у примере спровођења праксе отказивања грађанске послушности.³¹⁾ Један од њих се односи на крајњи циљ који су грађани желели овим путем да остваре, а то је отеловљење њиховог схватања правде и уједно самог садржаја устава у законским и подзаконским актима, као и у стварној политичкој пракси, односно вршењу функција власти. Према Спасићевој, у овом погледу, то је била и једна „пројективна грађанска непослушност”, чија се могућност постојања потпуно превиђа у доминантним ролсовским концепцијама. Други, мада не и мање битан разлог због кога се такође мора уважити да се ту радило о грађанској непослушности, тиче се нечега што ми узимамо за једно генерално пожељно својство политичког деловања. Реч је о саморефлективности, односно чињеници да су сами грађани своје акције ненасилног отпора политичкој власти саморазумевали као акције грађанске непослушности, те су се, што је од посебне важности, у складу с тим и понашали на одређен цивил(изов)ан начин (макар када је реч о великој већини протестаната). И ту долазимо до оне кључне тачке – цивилне политичке културе, коју смо формулисали као нужан нормативни услов без кога уопште и није могућа пракса грађанске непослушности.³²⁾

30) О Молнарвом одређењу грађанске непослушности као једном од облика спровођења „конзервативне конститутивне власти”, чиме се инсистира на њеној искључиво протективној улози, видети: Александар Молнар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, гл. XXI: „Демократска уставна држава“, стр. 21-35; такође и наш рад: Александра Мировић, „Савремена схватања грађанске непослушности”, *Политичка ревија*, вол. 23, бр. 01/2010, стр. 13-7.

31) Ове разлоге који говоре у прилог томе да антирежимска ненасилна борба српских грађана из 2000. год. ипак може потпадати под појам грађанске непослушности, И. Спасић износи у: „Грађанска непослушност”, Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 71-5.

32) О значају цивилне културе као нужном контекстуалном оквиру ове врсте политичког деловања и њиховом међуодносу, видети: Александра Мировић, „О грађанској непослу-

Нећемо овде, наравно, тврдити да је у српском друштву из деведесетих година постојала цивилна политичка култура на неком високом степену развоја, нити да је тај политичко-културни тип био преовлађујући на нивоу целе његове популације. Али је постојала очигледно довољно велика мањина њих који су поседовали грађанску врлину храбрости и одлучност да заједно са другима делују у одбрани својих грађанских права. При том, ти цивилно делатни појединци су својим моралним и интелектуалним интегритетом успели да мотивишу и мобилишу друге, утичући тако и на обликовање јавног мњења и иницијално ширење критичке свести и других цивилних оријентација међу грађанима Србије. Дакле, постојало је оно на шта се ослања и сам концепт грађанске непослушности још од почетка своје модерне историје, а то је делатна мањина морално узоритих појединаца.

Чињеница је да либерално-демократска, а посебно цивилна политичка култура као, по нама, један њен развијенији облик, немају неке дубље корене у традицији српског друштва, али то не значи да није била могућа његова политичко-културна, баш као и опште-културна еволуција. Такво поједностављено гледиште, које не узима довољно у обзир динамичку димензију политичке културе и факторе који на њу подстичуће делују, представља, нажалост, скоро опште место у домаћим академским и интелектуалним круговима.³³⁾ А управо кроз активност цивилитета током последње деценије XX века и, нарочито, у петооктобарским догађајима, манифестовала се једна развијајућа цивилна политичка култура српског грађанства. То потврђује да су обични стереотипи оне тврдње да су ауторитаризам и традиционализам кључне и практично непроменљиве особине српског друштва, те да су ту ваздан доминантни поданички менталитети и патријархално-паланачка обичајност. Драгољуб Мићуновић, иначе један од ретких који то експлиците негира, вероватно због своје не само академске, већ и политичке перспективе посматрања, говорећи колоквијално о српском „народу”, истиче да не можемо тек тако рећи да смо неки ауторитаран или традиционалан народ, са одређеним вредносним системом, типичним понашањима и препознатљивим менталитетима, него пре да смо „један збуњен народ, страховито збуњен, и с правом збу-

шности као елементу цивилне политичке културе”, *Политичка ревија*, вол. 24, бр. 02/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 1-20.

33) Међу оним ретким ауторима који подвлаче значај ове динамичке димензије политичке културе, истиче се Мирјана Васовић. Она и сам Алмондов и Вербин (Gabriel A. Almond; Sidney Verba) концепт цивилне културе оспорава пре свега због његове статичности. Видети: М. Васовић, „Политичка социјализација и промене политичке културе”, у: М. Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, ИДН, Београд, 1998, стр. 80-4.

њен, јер смо морали да решавамо ствари о којим нисмо могли ни да сањамо”.³⁴⁾ Но, „решавајући те ствари” у цивилној арени, грађани Србије су постепено стицали цивилне вредности и оријентације, постајући све више свесни свог политичког субјективитета и граница своје политичке облигације на послушност. Међутим, поменути стереотипи обично се граде путем оних противречних и искључивих ставова типа: „Срби имају недемократску политичку културу, али ја нисам њен део, иако сам Србин/Српкиња”.³⁵⁾ И. Спасић и Ђ. Павићевић ову врсту „искључивих ставова” на домаћој теоријској сцени одређују као карактеристичну за „повлашћене посматраче”, са „привилегованим увидом”, који износе такве „самопотврдиве тезе”, а у ствари пројектују апстрактне нормативне моделе, уз занемаривање друштвене стварности. Они, пак, пледирају за оне, како су их назвали, „реалистичке ставове”, који настоје да остварене промене и понашање нових власти оцењују искључиво на бази критеријума успешности. Али, такође, сматрају и да, услед одсуства неких јасних мерила процене, ову врсту ставова треба допунити „тезом о променама у Србији као кумулативној манифестацији процеса социјалног учења”.³⁶⁾

Оно што се овде жели истаћи јесте да је вишегодишња пракса ненасилног супротстављања грађана Србије бившем режиму представљала и својеврсну школу демократије, то јест процес друштвене едукације о примени грађанске непослушности и других цивилних стратегија политичког деловања. Тим континуираним процесима политичке едукације и социјализације индивидуа за вредности цивилног друштва формиран је један ипак солидан „цивилни вредносни амбијент” (Љ. Деспотовић); јер, у супротном, да није било тога, не би ни била могућа она исказана грађанска иницијативност и масовна протестна ангажованост, које су се показале и као кључ за демократизацију концентрисане политичке моћи.³⁷⁾

34) Драгољуб Мићуновић, „Поглед на промене из перспективе политичара”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији, оп. cit.*, стр. 202.

35) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, *оп. cit.*, стр. 140.

36) Све нав. према: *Ibid.*, стр. 137; 140. Павићевић/Спасић у својој идеалтичкој класификацији ставова о петоктобарским и каснијим догађајима у Србији, поред поменутих, издвајају и „партизанске ставове”, карактеристичне за учеснике у октобарским догађајима, који се идентификују са новим властима и некритички одобравају све њихове потезе.

37) По Деспотовићу, „поље концентрисане политичке моћи... немогуће је демократизовати, без разуђеног и плурализованог покрета грађанске иницијативности. А овог опет нема без сталне политичке едукације и социјализације јединки за вредности демократске политичке културе” (Љубиша Деспотовић, „Политичка социјализација вредности

Све то упућује на постојање једног двоструког односа између цивилног друштва и цивилне политичке културе, који се у оном занемаривању њихових динамичних димензија потпуно превиђа: као што активност цивилног друштва утиче на развој и ширење цивилне културе, тако и развој ове културе има повратно дејство на даљи раст цивилног друштва и подстицање грађанског активизма.

Процес стицања политичког пунолетства није био за српске грађане једноставан и лак, будући да је требало проћи кроз више фаза или „чворишта“³⁸⁾, али су они у више наврата показали да су на том путу много више одмакли у односу на саму елиту тадашње партијске опозиције. То је видљиво, рецимо, у њиховом непростајању да слепо следе одлуке опозиционих вођа и да се одазивају њиховим позивима за протестно деловање, онда када то нису сматрали сврсисходним, као у јесен 1999. (а испоставило се да су били у праву), или у вршењу притиска за обједињавање партијске опозиције (што је било, како се касније показало, и пресудно за постигнут изборни успех). Тако је дошло до извесног преокрета у односу између цивилних и политичких актера промена, јер су „вођство“ практично били преузели грађани.

Конечно, ако су из периода Милошевићеве владавине грађани Србије извукли неке поуке, пре свега у погледу отрежњења и извесне демитологизације, односно како самоперцепције, тако и перцепције света око себе, успешним пружањем грађанског отпора том режиму и исходом петооктобарских догађаја, они су повратили самодостојанство и стекли веру у себе и снагу свог удруженог политичког деловања. Како С. Антонић исправно примећује, то су, поред низа негативних, они малобројни, али и веома значајни позитивни елементи „Милошевићевог завештања“ Србији.³⁹⁾

Не треба, међутим, изгубити из вида ни значај оне демократске псеудоморфозе система с почетка деведесетих. Наиме, као што постоји двострука веза између цивилног друштва и њему инхе-

цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији”, у: Вучина Вачић, Вучић Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004, стр. 206).

38) Срећко Михаиловић наводи пет таквих чворишта која су постојала на путу стицања политичке зрелости грађана Србије: „1. ‘денационализација’ грађана и њихово приземљење; 2. перцепција преживљавања (минимума стандарда) као приоритетног политичког питања, 3. транспарентно опредељење за ‘обједињену’ опозицију, 4. разстрашивање и опредељење за изборну партиципацију... 5. спремност грађана да силом одбране своје гласове” (С. Михаиловић, „Политичке формуле одржања и промене режима у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамички промена у Србији*, *op. cit.*, стр. 66).

39) Слободан Антонић, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево завештање’ и демократска Србија”, *op. cit.*, стр. 37-9.

рентне цивилне културе (у погледу међусобног повратног утицаја тих фактора на њихов даљи развој), таква веза постоји и између ових феномена, с једне, и институција система, с друге стране. То је Клаус Офе (Claus Offe) добро изразио на следећи начин: „Грађани чине добре институције, а институције су ‘добре’ у оној мери у којој производе и гаје добре грађане или ‘боље личности’ грађана који су навикли на те институције или их осећају као своје...”⁴⁰⁾ Системско-институционални контекст представља свакако оквир понашања актера. И у томе, као што истиче С. Орловић, постоји сагласност између данас доминантног новог институционализма и бихејвиоризма, као два у бити различита методолошко-теоријска приступа. Али, на друштвено и политичко деловање грађана утичу, чак бисмо рекли пресудно, и друштвене норме. А у случају Србије управо су цивилне норме једне нове политичке културе у настајању обезбеђивале нужан контекстуални оквир за примену праксе грађанске непослушности.

Но, поставља се питање зашто актери цивилног друштва у послепетоктобарским условима „симулиране” или „шлајфујуће демократије”⁴¹⁾ у Србији нису били довољно активни, те у одређеним ситуацијама које је карактерисала она сократовска дилема нису прибегавали, или макар не ефикасно, оправданој грађанској непослушности. И данас када је извесно у Србији демократија потконсолидована, што ће рећи да је успостављена и консолидована изборна демократија⁴²⁾, и када је процес изградње демократских институција можда и одмакао у правцу оног Дајмондовога (Larry Diamond) средњег типа (између изборне и либералне демократије), али се „институционални неред”⁴³⁾ и даље упорно одржава, изостаје примена грађанске непослушности, онда када је таква пракса потребна и оправдана.

40) Claus Offe, “Designing institutions in east european transitions”, у: *The Theory of Institutional Design*, стр. 199; нав. према: Славиша Орловић, „Проблеми демократске консолидације Србије”, *op. cit.*, стр. 106.

41) Јовица Трукуља, „Србија на историјској прекретници”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција у поредак: О динамици промена у Србији*, *op. cit.*, стр. 117; 126.

42) Овде се ослањамо на концепт потконсолидације који су разрадили Д. Павловић и С. Антонић, полазећи од Шедлеровог концепта консолидације (Andreas Schedler, “What is democratic consolidation?”, 1998), по којем сваком типу демократског поретка, као одређеном достигнутом степену демократије, одговара и један посебан тип консолидације. О томе видети: Душан Павловић, Слободан Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, *op. cit.*, стр. 191-7.

43) О последицама транзиционог институционалног хаоса у Србији, видети: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред”, *Политичка ревија*, год. II, бр. 1/03, ИПС, Београд, 2003, стр. 125-46.

Један од бољих примера је случај предлога Закона о изменама и допунама Закона о јавном информисању који је, и поред читости његових недемократских и антиевропских решења, супротних и самим позитивним нормама и принципима Устава Републике Србије из 2006. године, ипак био усвојен 31. августа 2009. године, додуше уз неке амандманске модификације, али тиме и даље није била отклоњена могућност произвођења озбиљне легалне неправде. Иако су њиме биле угрожене слободе мишљења и изражавања, као и право грађана на слободно информисање, уз отежавање услова за професионалан и објективан рад медија, шира грађанска јавност, и поред извесних релативно слабих покушаја стручне јавности да је анимира и мобилише, није показала неку већу спремност за активно ангажовање кроз протесте и друге акције отказивања грађанске послушности, како би се спречило да један тако нелегитиман законски предлог уопште и уђе у скупштинску процедуру.⁴⁴⁾ Такође, и после усвајања и ступања на снагу дотичног акта, реакција цивилног друштва, у виду вршења ванинституционалног притиска на власт да се он стави ван дејства, потпуно је изостала. Наравно, овде би био могућ приговор да, услед покретања поступка за оцену уставности пред Уставним судом Републике Србије и чекања на његову одлуку, још нису била исцрпљена сва институционална и легална средства, те да се зато и није био стекао један од основних услова за активирање природног права грађанске непослушности и њену легитимност. Али, како се на основу постојећег искуства могло поуздано претпоставити да ће се на окончање поступка пред УСС и одлуку овог формалног „чуvara устава” подуже чекати (одлука овог тела о неуставности казних, али и већине других одредаба тог законског акта донета је тек 21.07.2010, дакле, скоро након годину дана), управо због оног поменутог „институционалног нереда” (било да су у питању објек-

44) Наиме, многи домаћи и страни стручњаци указивали су на потенцијалну опасност коју је тај акт носио у виду последичног увођења цензуре и аутоцензуре у медијима, због предвиђених драконских казни, али и на опште отежавање услова медијског рада (ригорозним одредбама о регистрацији, могућем гашењу и обустави рада медија и др.). Такође, и релевантне међународне институције, као што су ОБЕС, Савет Европе, Међународна федерација новинара, Медијска организација Југоисточне Европе (SEE-MO), биле су изразиле забринутост због подршке српских власти таквом Закону који је потенцијално могао зауставити демократски развој земље, као и озбиљну сумњу у процедуру његовог доношења, с обзиром на изостанак неке веће и озбиљне јавне правде. И поред апела извесне друштвене мањине на „осећај за правду” код већине, у протесту испред зграде Парламента, на дан усвајања овог предлога Закона, учествовало је само педесетак грађана, углавном припадника УНС-а (Удружења новинара Србије) и нешто медијских стручњака (извор: Ројтерс, „Оштар закон о информисању”, *Vesti* Б92, 01.09.2009; интернет: www.naslovi.net/2009-09-01/b92/rojters-ostar-zakon-o-informisanju/130352g; 06/04/2010).

тивни или, пак, субјективни разлози⁴⁵⁾), а имајући у виду огроман значај који медијска сфера има за демократичност једног друштва, сматрамо да је у овом случају био не само оправдан, него и неопходан ургентан грађански отпор ненасиљем (као неформални пројективни механизам) против такве озбиљне неправде легалитета којом су се доводили у питање фундаментални демократски принципи и уставно и међународно-правно позитивирана људска и грађанска права и слободе. Оно што посебно забрињава, међутим, јесте чињеница да тај акт није некакав изоловани пример легалног кршења ових права. Сличан случај је, на пример, и са Законом о електронским комуникацијама (усвојеним 29. јуна 2010.); а све то јесте потврда оцене да је у законодавном процесу у Србији још увек веома присутан политички волунтаризам⁴⁶⁾, који је и узрочник настанка оваквих „легалних неправда” (или, како је Радбрух /Gustav Radbruch/ то још назвао, „доказиво неисправног позитивног права”)⁴⁷⁾ која продукују, да се опет послужимо терминологијом поменутог аутора, „неподношљиве” законске неправде.

Премда је још дуг пут до потпуне консолидације, у смислу успостављања и стабилизације развијеног система демократских институција, инхерентног демократским уставним државама, нема сумње да у Србији данас, деценију након политичког преокрета, постојећи системско-институционални оквир обезбеђује више од

45) О генералним институционалним слабостима и постојећој неефикасности у раду Уставног суда Србије као разлозима за нужну правну реформу, структурну реорганизацију и модернизацију овог важног државног органа, видети: Марко Пејковић, „Уставни суд у политичком систему Србије и компаративна искуства: Теорија и пракса”, *Српска политичка мисао*, год. 17, вол. 29, бр. 3/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 153-74; такође, видети и један наш осврт на овај изузетно значајан рад, у: Александра Мировић, „Нормативност и демократија” (приказ часописа *СЛМ*, тема броја: „Демократија, једнакост и морал”, бр. 3/10), *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, вол. 26, бр. 04/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 367-72; као и: Миодраг Радојевић, „Уставни суд Србије”, *Политичка ревија*, год. (XXI) VIII, вол. 20, бр. 2/09, ИПС, Београд, 2009, стр. 179-203.

46) Такву оцену је изнео председник НУНС-а (Независног удружења новинара Србије), Вукашин Обрадовић, коментаришући поменуто одлуку УСС о неуставности и, тиме, поништавању великог броја одредаба спорних измена Закона о јавном информисању као отклањању последица, али не и самог узрока: „Узрок, а то је политички волунтаризам који је и довео до доношења оваквог закона, није отклоњен” („Закон о информисању – неуставан”, *Политика*, 22.07.2010; интернет: www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neustavne-kaznene-odredbe-izmena-Zakona-o-javnom-informisanju.lt.html; 31/01/2011).

47) Густав Радбрух, *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1980, стр. 266; 288. Овај чувени правни теоретичар је сматрао да када су закони са самовољним садржајем, они тада ни немају важење: „... онда им народ не дугује послушност, онда и правници морају наћи храброст да им порекну карактер права“ (*ibid.*, 266). Такође, по њему, и сама држава у којој постоји такво „законско неправо“ јесте једна „неправна држава“ (*Unrechtsstaat*). О томе више у: Александра Мировић, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 01/10, ИПС, Београд, 2010, стр. 120-2.

оног минимума неопходног за праксу грађанске непослушности.⁴⁸⁾ Такође, с обзиром на стечено социјално искуство и развијање цивилних капацитета кроз вишедеценијски процес социјалног учења и демократске едукације, сигурно да не недостаје ни онај нормативни услов за овај тип политичког деловања грађана. Но, чини се да разлоге запостављања такве праксе, као елемента и доказа зрелости цивилне политичке културе, треба тражити на обема странама, како код самих цивилних, тако и код политичких актера.

Цивилно друштво у Србији данас није више „потиснуто”⁴⁹⁾, али је грађанска јавност ако не сасвим замрла, онда у приличној мери уморна. Поред тога, постоје и бројни други чиниоци који су утицали на то да цивилно друштво не постане прави „генератор демократије”⁵⁰⁾, активно учествујући и у процесима њеног обликовања и консолидације, па ако је потребно и применом стратегије отказивања грађанске послушности. Овде ћемо истаћи само један који нам делује посебно значајним, а то је да су неки најутицајнији актери цивилног сектора, веома активни у ранијој антирежимској борби, испољивши врло брзо после петооктобарске промене политичке амбиције, напустили цивилну арену и индивидуално или колективно прешли у политичку арену. С друге стране, ни политички актери који су раније у својим политичким борбама врло рачунали са ефектима стратегије грађанске непослушности, када су се нашли у позицији нове власти нису испољили неки већи сензибилитет за разумевање ове врсте политичке праксе као саставног дела цивилне културе свога друштва. Сасвим супротно, и они су показали склоност ка тзв. ауторитарном легализму: позивајући се на то да се протестним акцијама ограничава слобода кретања и друга права осталих грађана који не учествују у њима (што је, по самом њеном концепту, легитимно обележје ове праксе, све док се тиме не угро-

48) О томе шта подразумевамо под тим системско-институционалним минимумом демократизације друштва, као једним од нужних услова за примену праксе грађанске непослушности, говорили смо у претходном раду (в. Александра Мирковић, „Грађанска непослушност као једна еволутивна *bottom-up* стратегија демократских промена: Случај Србије”, *Политичка ревија*, бр. 01/11, ИПС, Београд, 2011, стр. 131-153.

49) Еминентни домаћи и страни стручњаци и теоретичари стање цивилног сектора у Србији средином деведесетих година XX века описивали су појмом потиснутог цивилног друштва. Чак је спроведен и један научно-истраживачки пројекат, међународног карактера, чији је иницијатор и руководилац био проф. др Вукашин Павловић, који је управо носио назив „Потиснуто цивилно друштво: Могућности демократских промена ка отвореном друштву у Србији”. Као резултат тог истраживачког подухвата, приређен је и објављен и један зборник радова са истоименим насловом (видети: Вукашин Павловић /ур./, *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995).

50) Више о факторима слабљења цивилног сектора у Србији након 5. октобра 2000, видети у: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред”, *op. cit.*, стр. 138-40.

жава физички и психички интегритет других); те позивајући се на императив стабилности новог поретка и опасност од дестабилизације друштва, иза чега у ствари стоји страх од дестабилизације њихове власти; али и показујућу озбиљну аутистичност за легитимне и разумне захтеве непослушних грађана. Међутим, политичко поље се не може никад самостабилизovati.⁵¹⁾

Оно што је важно поновити и што би представници владајуће елите, чији је велики део некада био цивилно активан, требало да знају, то је да грађанска непослушност, уколико је оправдана и у цивилној култури утемељена, не представља само могућу стратегију промене режима, већ пре свега један стабилизујући и нормализујући чинилац који успоставља баланс у политичком пољу када оно из њега искочи. И то важи како за развијене демократије, тако и за тзв. младе демократије које су у процесу консолидације. А за ове друге су, поред корективне, од посебног значаја и иновативна и пројективна улога грађанске непослушности. Стога, такво рационално и критички усмерено колективно деловање грађана треба, како поручују Павићевић/Спасић, „брижљиво неговати и унапређивати – а не неодговорно дисквалификовати”.⁵²⁾

Анализиран случај Србије и многи други историјски и савремени примери успешног спровођења грађанске непослушности, показују колико може бити велик социјални капитал и јака политичка снага удружених непослушних грађана, односно колико је велики демократски и развојни капацитет цивилног друштва, а тиме и његов опште-друштвени, то јест национални значај.

Aleksandra Mirovic

DEVELOPING AND STRENGTHENING DEMOCRATIC CAPACITIES IN SERBIA BY USING THE PRACTICE OF CIVIL DISOBEDIENCE

Summary

In the article the author analyzes the events from 5th October 2000 in Serbia, their outcome and their various characterizations. It shows that frequent designation of the events as a revolution or an over-

51) Ову немогућност самостабилизације политичког поља у Србији посебно истиче Ђ. Павићевић, указујући на значај либералних вредности и улогу сфере јавности у том процесу. Видети: Ђорђе Павићевић, „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији”, *Филозофија и друштво*, XIX-XX, ИФДТ; интернет: www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2002/0353-57380209165P.pdf.

52) Ђорђе Павићевић, Ивана Спасић, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, *op. cit.*, стр. 142.

turn, even as a putsch, is very disputable. Applying the method of analytical testing some important characteristics of these categories on the considered case of Serbia, aims not only to show that it can not find here, and that it is wrong to use the terms, but to mark and set aside essential elements of what is really in this example implemented as a means of political struggle. Exactly, this is an evolutionary strategy of mass civil disobedience. Namely, the force has been a key factor influencing the direction of events, and acting on the very outcome, but it was a potential and latent power reflected in the mass of active citizenship and his expressed readiness to fight, if would be need, with all means for recognition of his electoral will. However, as the scenario of providing active, i.e. right (armed) resistance to the regime was not realized, the protests that took place 5th October has remained at the level of civic struggles for the protection of the existing constitutional order, which was being endangered by then authority itself (so-called the usurpation of legality) in its manner of governance. And this is precisely the key moment which suggests that, despite quasi-democratic conditions, i.e. the lack of that rigid institutional condition *stricto sensu*, which the dominant Rawlsian conception set as a necessary framework for this kind of practice, the protest actions of the Serbian citizens can still be treated as an acts of civil disobedience. Systemic-institutional context is certainly framework of actors' behavior. But the social and political activities of citizens are affected by social norms too. In Serbia's case, just the civil norms of a new political culture emerging have secured the necessary contextual framework for the implementation of the civil disobedience practice. The main conclusion is that the analyzed case of Serbia, as an example of successful implementation of civil disobedience for the democratization of political power, shows how much can be great social capital and strong political forces made by associated disobedient citizens, i.e. how much citizenship's activity can contribute to both, developing and strengthening the democratic capacity of one society and its political institutions. Therefore, special attention is devoted to analyzing the present state of civil society in Serbia, its unused social and political potentials, and tendencies of marginalization and irresponsible disqualification of civil disobedience practice.

Key-words: Democratic capacities, Serbia, the 5th October events, regime change, civil disobedience, potential of civil society, civic political culture, democratization, democratic education, civil and political actors, political institutions, consolidation.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond, Gabriel A., Verba, Sidney, *Civilna kultura: Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
- Антонић, Слободан, „Природа петооктобарског преврата, ‘Милошевићево за-вештање’ и демократска Србија”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Арент, Хана, „О насиљу”, прев. са енгл. Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Бакић, Јово, „Проблеми политиколошког формализма, научног провинцијализма и политизације политиколога”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Беланчић, Милорад, „Демократске промене и отпори”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Bleiker, Roland, “Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience”, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 2, Autumn 2002.
- Caplan, Bryan, “Nonviolent resistance: Theory and history”, *Humane Studies Review*, вол. 9, бр. 1, лето 1994; интернет: <http://www.HSR.disobedience.htm>.
- Деспотовић, Љубиша, „Политичка социјализација вредности цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији”, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Diamond, Larry, “Is the third wave over”, *Journal of Democracy*, No. 3, 1996.
- Gandhi, M. K., *Autobiografija ili priča o mojim pokusima s istinom*, Naprijed, Zagreb, 1966.
- Ганди, Махатма, *Борба ненасиљем*, Комунист, Београд, 1970.
- Гоати, Владимир, „Природа поретка и октобарски преврат у Србији”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Набермас, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, бр. 10-12, 1989.
- Јовановић, Милан, „Политички систем и институционални неред”, *Политичка ревија*, год. II, бр. 1/03, Институт за политичке студије, Београд, 2003.
- Keane, John, *Reflections on Violence*, Verso, London, 1996.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003.
- King, Martin Luther, Jr., *Chaos or Community?*, Hodder and Stoughton, London, 1968.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: М. Матић, *Одабрана дела*, књ. IV, ИПС, Београд, 2007.
- Мићуновић, Драгољуб, „Поглед на промене из перспективе политичара”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.

- Михаиловић, Срећко, „Политичке формуле одржања и промене режима у Србији”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Мировић, Александра, „Грађанска непослушност као једна еволутивна *bottom-up* стратегија демократских промена: Случај Србије”, *Политичка ревија* бр. 01/2011.
- Мировић, Александра, „Криза легитимности и престаак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности”, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 01/2010.
- Мировић, Александра, „Нецивилно друштво и насиље у цивилном друштву”, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 9, бр. 04/05, ИПС, Београд, 2005.
- Мировић, Александра, „Нормативност и демократија”, *Политичка ревија*, год. (XXII) IX, вол. 26, бр. 04/10, ИПС, Београд, 2010.
- Мировић, Александра, „О грађанској непослушности као елементу цивилне политичке културе”, *Политичка ревија*, вол. 24, бр. 02/10, ИПС, Београд, 2010.
- Мировић, Александра, „Савремена схватања грађанске непослушности”, *Политичка ревија*, вол. 23, бр. 01/10, ИПС, Београд, 2010.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Орловић, Славиша, „Проблеми демократске консолидације Србије”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године - годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Пантић, Драгомир, „Политичка култура и вредности”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Павићевић, Ђорђе, „Либералне вредности и политичка стабилност у Србији”, *Филозофија и друштво*, XIX-XX, ИФДТ; www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2002/0353-57380209165P.pdf.
- Павићевић, Ђорђе, Спасић, Ивана, „Прелазна оцена: Промене у Србији као облик социјалног учења”, у: Ивана Спасић, Милан Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, „Одговор на критике”, у: Душан Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, ФПН, ЈУПН, Београд, 2003.
- Павловић, Вукашин (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Пејковић, Марко, „Уставни суд у политичком систему Србије и компаративна искуства: Теорија и пракса”, *Српска политичка мисао*, год. 17, вол. 29, бр. 3, ИПС, Београд, 2010.
- Подунавац, Милан, „Будућност либералне револуције у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Р/еволуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.

- Подунавац, Милан, „Политичка култура и политичке установе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке килтуре*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Радбрух, Густав, *Филозофија права*, Нолит, Београд, 1980.
- Радојевић, Миодраг, „Уставни суд Србије”, *Политичка ревија*, год. (XXI) VIII, вол. 20, бр. 2/09, ИПС, Београд, 2009.
- Ракић, Миле, Драган Јовашевић, *Насиље и демократија*, ИПС, Београд, 2009.
- Ројтерс, „Оштар закон о информисању”, *Вести Б92*, 01.09.2009; интернет: www.naslovi.net/2009-09-01/b92/rojters-ostar-zakon-o-informisanju/130352g;06/04/2010.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Sabl, Andrew, “Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001.
- Симић, Драган, *Позитиван мир: Схватања Јохана Галтунга*, Академија Нова, Архив Кљакић, Београд, 1993.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „Шта данас и овде значи и подразумева демократија?”, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, УПН, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Stevanović, Branislav D., “Theoretical and valuable foundations of the right to civil disobedience”, *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, Vol. 4, No. 1, 2005; интернет: www.ceeol.com.
- Стојановић, Светозар, „Демократска револуција у Србији”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Торо, Хенри Дејвид, *Валден; О грађанској непослушности* (са „Предговором” Зоре Миндеровић), Српска књижевна задруга, Београд, 1981.
- Тркуља, Јовица, „Србија на историјској прекретници”, у: И. Спасић, М. Суботић (урс.), *Револуција и поредак: О динамици промена у Србији*, ИФДТ, Београд, 2001.
- Васовић, Мирјана, „Политичка социјализација и промене политичке културе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке килтуре*, ИДН, Београд, 1998.
- Васовић, Вучина, Павловић Вукашин (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- „Закон о информисању – неуставан”, *Политика*, 22.07.2010; интернет: www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Neustavne-kaznene-odredbe-izmena-Zakona-o-javnom-informisanju.lt.html (31/01/2011).

Resume

The events that took place on October 5, 2000 produced a *de-facto*, in addition to the already accomplished *de jure* change of the regime in Serbia. They aimed to create the conditions conducive to the process of the genuine democratization of society. In order to high-

light the importance of the change which took place (regime change), as well as those that were anticipated (structural reforms of society), or namely, in order to emphasize the revolutionary character of these changes overall, the October 5 events are frequently dubbed as the “overthrow” or “revolution” in both literature and practice. In addition to these two, the term “coup” is sometimes used to denote these events. The usage of these terms, however, is not adequate, since their meaning largely stands at odds with the character of the events in question. But, by examining the key aspects of these categories on the analyzed case of Serbia, we could reach the fundamental elements of what in this case was used as the means of political struggle. And this is the evolutionary strategy of mass civil disobedience. Thus, say, in terms of their (non) violence and, particularly, from the perspective of the legal and constitutional discontinuity they produced, the October 5 events clearly reach beyond the conceptual framework of a revolution. Thus, in our view, terms such as “civil” or “moral upheaval” seem much more appropriate as they, by pointing to the role of the civil initiative and the sheer potential and capacity demonstrated by the civil society, capture their very essence.

It was precisely through the activities of the civil body politic during the last two decades of the 20th century and especially, during the October 5 events, that an evolving civil political culture of the Serbian citizenry was manifested. This proves statements insisting that authoritarianism and traditionalism are intrinsic and notoriously intransigent features of the Serbian society, along with the ubiquitous mentality of subordination and small-town traditionalism to be pure stereotypes. However, one must not lose sight of the democratic system pseudo-morphosis of the early 1990's. For, just as there is a dual relationship between civil society and its inherent civil culture (in terms of the mutual, two-way influence of these factors on their further development), an equal relationship exists between these phenomena, on the one hand, and system institutions, on the other. The system-institutional context clearly sets the frame for the actors' behaviour. But, social norms also exert their influence over citizens' political actions and we even dare say that this latter influence is crucial. And in the case of Serbia, it was the civil norms of a new emerging political culture that provided the necessary contextual framework for the practice of civil disobedience.

But, the question arises why civil society actors were not active enough in the circumstances of the post-October 5 “simulated” or “faltering democracy” (J. Trkulja) in Serbia and in some situations characterized by the proverbial Socratic dilemma, they failed to exercise or did not efficiently resort to a justified civil disobedience. Today, when it

is evident that democracy in Serbia is under-consolidated, that is, when electoral democracy is established and consolidated and the process of building democratic institutions is perhaps advanced in its progression towards Diamond's mid-range type (between electoral and liberal democracy), "institutional disorder" (M. Jovanović) still obstinately persists and civil disobedience is not applied even when such practice is necessary and justified.

Although there is still a long way to a full consolidation, in terms of the creation and achieving stability of a developed system of democratic institutions, inherent to democratic constitutional states, there is no doubt that in today's Serbia, a decade after the political upheaval, the existing systemic and institutional framework provides for more than the basic minimum needed for civil disobedience. Also, given the inherited social experience and development of civil capacities through a decades-long process of social learning and democracy education, there is surely no shortage of the normative basis for this type of the citizens' political action. It seems, though, that the reasons for neglecting such practice, as an element and proof of maturity of the civil political culture, should be sought on both sides, with the civil, but also with political actors.

The political sphere, however, can never be self-stabilized. Civil disobedience, if justified and grounded in civil culture, does not only represent a possible regime change strategy, but, above all a stabilizing and normalizing factor creating the balance in the political sphere, whenever it is upset. The same applies to both developed democracies and the so-called „fledgling“ democracies in the process of consolidation. Of particular importance for the latter are, aside from its protective and corrective role, also the innovative and projective role of civil disobedience. Thus, such rational and critically-oriented collective action by citizens cannot be marginalized and/or disqualified, but treated responsibly, by using its social and political potential, i.e. by understanding its contribution to the strengthening of democratic and developmental capacities both for the society and for its political institutions.

* Овај рад је примљен 13. јуна 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 5. августа 2011. године.

